

30% ΕΚΠΤΩΣΗ ΣΤΙΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ + 2 ΒΙΒΛΙΑ ΔΩΡΟ!

ΙΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ



**ΚΡΗΤΗ
1821**
Αγώνας
όχι για
δικαίωση

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΕΥΧΟΣ 210 • ΙΟΥΛΙΟΣ 2014 • € 4



ΧΑΤΤΙΝ

1187

Η συντριπτική νίκη
του Σαλαντίν κατά
των σταυροφόρων



**ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ
ΑΛΕΞΙΠΤΩΤΙΣΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΙΚΙΑ
ΜΠΡΕΚΟΥΡ**

Επιβάλλοντας σιωπή στα γερμανικά
πυροβόλα (6 Ιουνίου 1944)

**ΠΟΛΥΚΡΑΤΗΣ
ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ**

Ο κυρίαρχος των θαλάσσιων
(6ος αιώνας π.Χ.)



Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΧΑΡΑΜΑ - Κεραυνοβόλος πόλεμος στην Ισπανία (1937)

ΤΟ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΑΠΟΚΤΑ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΠΥΡΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΓΜΑΤΟΣ (1952-63)

Η ΕΠΙΚΗ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΑΝΤΡΑΣ - Οι Βρετανοί κρατούν τα κλειδιά της Ινδίας (1758-59)

Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ ΤΩΝ ΜΑΓΙΑ - Η υποδούλωση της Κεντρικής Αμερικής

www.gnomonpublications.gr

ΠΟΛΥΚΡΑΤΗΣ

ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ

Ο κυρίαρχος των θαλασσών (6ος αιώνας π.Χ.)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΑΡΟΥΦΑΛΗΣ
Ιστορικός - Αρχαιολόγος

Η εξωτερική πολιτική του Πολυκράτη της Σάμου φαίνεται να διαμορφώνεται την ίδια χρονική περίοδο κατά την οποία κοσμοϊστορικά γεγονότα εκτυλίσσονται στη διεθνή σκηνή της ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής, κατά το πρώτο ήμισυ του 6ου αιώνα π.Χ. Το νέο δεδομένο που ανέτρεψε την ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή ήταν οι Πέρσες, οι οποίοι παρουσίασάν δυναμικά ως απόλυτοι κυρίαρχοι. Το καθοριστικό γεγονός για τη Σάμο ήταν η ήττα του Κροίσου από τον Κύρο Β' και η «αυτόματη» υπαγωγή της Ιωνίας στους Πέρσες. Με υποιαγμένη την Ιωνία και με φίλια προσκείμενη την Αίγυπτο, ο Πολυκράτης, διαθέτοντας μια εντυπωσιακή για την εποχή στρατιωτική ισχύ, επιχείρησε να αποκομίσει τα μέγιστα κέρδη.

Χάλκινο αγαλματίδιο Λακεδαιμόνιου πολεμιστή, από τα τέλη του 7ου - αρχές 6ου αιώνα π.Χ.

Ο Πολυκράτης είναι αναμφίβολα μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της εποχής του. Γι' αυτόν, όπως και για τον σύγχρόνό του Περίανδρο των Κορίνθιου, υπάρχουν άφθονες ανεκδότολογικές ιστορίες, μέσα από τις οποίες επιβεβαιώνεται η ύπαρξη μιας φιλοδοξίας που ο Ηρόδοτος (ΙΓ, 22) περιγράφει ως εξής: «Ο Πολυκράτης είναι πραγματικά ο πρώτος από τους Έλληνες, όσο γνωρίζουμε, που σκέφτηκε να κυριαρχήσει στις θάλασσες». Μέσα από την παράδοση του Ηρόδοτου, ο Πολυκράτης αναδύεται ως άνθρωπος ασυνήθιστα πλούσιος, ως τύραννος πρόθυμος να επέμβει τόσο στα ελληνικά όσο και στα μη ελληνικά πράγματα, αγελήτος εγωιστής, που ενδιαφερόταν μόνο για το δικό του συμφέρον. Κατά τον Άλκιαρνασσέα ιστορικό, ήταν ο μεγαλύτερος από τους τυράννους

και κανείς δεν μπορούσε να συγκριθεί μαζί του, εκτός από τους μεταγενέστερους τυράννους των Συρακουσών.

Η ΣΑΜΟΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΥΚΡΑΤΗ

Η φιλοδοξία του τυράννου της Σάμου δεν ήταν ανεδαφική ή υπερβολική. Το μεγάλο και πλούσιο νησί ήταν πράγματι, τόσο λόγω θέσης όσο και διαθέσιμων πόρων, ένα από τα πιο ευημερούντα κράτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Αυτή άλλωστε η ευημερία και ισχύς ήταν που την έφεβε γρήγορα σε έντονη αντιπαράθεση με τη γειτονική της Μίλητο, η οποία την ανταγωνιζόταν σε πλούτο και δύναμη και αποτέλεσε παραδοσιακό εχθρό της. Η Σάμος είχε συμπαραταχθεί με την Κόρινθο και τη Χαλκίδα στον Αηλιάντιο πόλεμο, αλλά η Μίλητος, σύμμαχος της Ερέτριας, είχε αναδειχθεί





Η ανεκδοτολογική ιστορία με το δακτυλίδι του Πολυκράτη που βρέθηκε μέσα στο ψάρι, ταυτίστηκε με την ευρέως διαδεδομένη άποψη στην αρχαιότητα ότι οι συνεχείς επιτυχίες, εξασφαλίζουν ένα εξίσου ευτυχές μέλλον.

νικήτρια της σύγκρουσης.

Ο 7ος αιώνας π.Χ. ήταν μια περίοδος εξάπλωσης για τη Σάμο, κατά τη διάρκεια της οποίας ίδρυσε πολυάριθμα εμπορεία στα, παράλια του Ευξεινού πόντου και ηγήθηκε στην αποκατάσταση των εμπορικών σχέσεων της Ελλάδας με την Αίγυπτο. Η αποικιακή πολιτική της Σάμου δεν είναι τόσο προφανής, ωστόσο Σάμιος ήταν ο έμπορος που ανακάλυψε πρώτος την Ταρτησό στο νοτιοδυτικό άκρο της Ιβηρικής χερσονήσου (κοντά στη σημερινή Σεβίλλη) και εγκαίνιασε νέα αγορά για το ελληνικό εμπόριο. Η διαρκώς αυξανόμενη σημασία τη Σάμου καθίσταται εμφανής και από το μερίδιο που διέθετε στη Ναύκρατι, την ελληνική αποικία

που ιδρύθηκε περί τα τέλη του αιώνα στη δυτική διακλάδωση του Νείλου, όπου είχε αναφέρει ναό της Ηρας.

Τον 6ο αιώνα π.Χ., τις παραμονές της λεγόμενης «δημοκρατικής εξέγερσης», κυβέρνησε το νησί μια αριστοκρατία γαιοκτημόνων, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου υπήρξαν σταθερό στήριγμα της Αθήνας και ο Θουκυδίδης (VIII, 21) τους ονομάζει γεωμόρους, δηλαδή κτηματίες. Στους κόλπους αυτής της άρχουσας τάξης γεννήθηκαν πολλές διαμάχες που συνιστούν ένα αντιπροσωπευτικό πανόραμα προσώπων ενδεδυμένων με έκτακτες εξουσίες: κάποιος Δημοτέλης διετέλεσε μόναρχος (ενδεχομέ-



Ο Λυδός βασιλιάς Κροΐσος στην πυρά. Η περσική κυριαρχία στην Ιωνία ήταν πολύ πιο δεσποτική από εκείνη του Κροΐσου (παράσταση σε αττικό αμφορέα του 5ου αιώνα π.Χ., Μουσείο Λούβρου, Παρίσι).

νως βασιλιάς) και, σύμφωνα με την παράδοση, δολοφονήθηκε όταν την αρχή έλασαν οι γεωμόροι. Ο Πλούταρχος («Αίτια Ελληνικά» 57) αναφέρει ότι οι γεωμόροι ανατράπηκαν και δολοφονήθηκαν από τους νικηφόρους στρατηγούς, μετά τον επιτυχή πόλεμο των Σαμίων εναντίον των Μεγαρέων. Η συμμετοχή, πάντως, των Σαμίων σε πολέμους στο εξωτερικό πρέπει να ήταν η κυριότερη αιτία πολιτικών εντάσεων.

Η οικονομική ευμάρεια της Σάμου αναμφίβολα είχε σημαντική επίδραση στην κοινωνική σύσταση του πληθυσμού. Η άνοδος της ναυτιλίας, και συνεπώς η σπουδαιότητα της για την οικονομία του νησιού, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας ολοκληρωθείς ευμερούσας τάξης τεχνιτών και Ξυλοουργών, ενώ ιδιαίτερα φημισμένοι ήταν οι Σάμιοι χύτες χαλκού, οι αρχιτέκτονες και οι μηχανικοί. Μάλιστα, τα περίφημα δημόσια έργα της Σάμου φαίνεται πιθανότερο να συνδέονται με αυτή την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων που πιθανότατα θέλησε να εκφράσει το μεγαλείο της μέσα από εντυπωσιακά έργα ή με καλλιτεχνικές παραγγελίες (αυτή είναι και η άποψη του Ηρόδοτου, που δεν αναφέρει ποθενά ότι τα μεγάλα έργα πραγματοποιήθηκαν την εποχή της τυραννίας του Πολυκράτη, ενώ η μαρτυρία του Αριστοτέλη για τα Πολυκράτειά έργα εντάσσεται μάλλον σε μια μεταγενέστερη παράδοση που πλαισίωσε τη θρυλική πλέον μορφή του Σάμιου τυράννου).

Ωστόσο και πριν από την εμφάνιση του Πολυκράτη, η τάξη αυτή των τεχνιτών και η ναυτική δύναμη της Σάμου δεν φαίνεται να είχε θίξει τα προνόμια της αριστοκρατίας του νησιού, αφού ορισμένα μέλη της επιδίδονταν ανενδοίαστα στο εμπόριο και στην «εμπόλεμη» μορφή του, την πειρατεία. Λεία από μια τέτοια ναυτική επιχείρηση αποτελούσε άλλωστε και το 1/10 του κέρδους που αφιέρωσε στην Ήρα ο πατέρας του Πολυκράτη

Αιάκης. Μάλιστα, ο αναθέτης Αιάκης αναφέρει για την ανάθεση τον όρο σύλη, που σημαίνει κέρδος από αρπαγή, πολεμικά λάφυρα ή λάφυρο πειρατείας. Η συγκεκριμένη λέξη εμφανίζεται και ως συνθετικό στο όνομα Συλοσών, του αδελφού του Πολυκράτη. Φυσικά, δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι ο Αιάκης ανήκε στη σαμιακή αριστοκρατία, αφού κατείχε σημαντικό πλούτο και κοινωνική θέση.

Οι Σάμιοι είναι γνωστό ότι επιδίδονταν σε πειρατικές ενέργειες. Κατά την περίοδο πριν από το 535 π.Χ., άρπαξαν τα δώρα που έστελναν οι Σπαρτιάτες στον Κροΐσο. Ο ίδιος ο Πολυκράτης περιγράφεται από τον Ηρόδοτο ως πειρατής που δεν έκανε διακρίσεις και ισχυριζόταν πως οι φίλοι του ήταν πιο ευχαριστημένοι με το να τους επιστρέφει τα αγαθά τους παρά με το να μη τους τα αφαιρεί από την αρχή! Ανεξάρτητα από αυτά, μετά την υποταγή της Φωκίας (540 π.Χ.), της τελευταίας ελληνικής πόλης της Ιωνίας που υπέκυψε στους Πέρσες, η Σάμος έμεινε μόνη στο ανατολικό και κεντρικό Αιγαίο χωρίς αντίπαλο. Λίγα χρόνια αργότερα πιθανολογείται ότι ο Πολυκράτης ανέλαβε την εξουσία.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ

Το πώς εγκαθιδρύθηκε τυραννίδα στη Σάμο είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή ιστορικά στοιχεία. Ο αριστοκράτης Πολυκράτης, ο οποίος σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές αποτέλεσε κύριο παράγοντα της ανάπτυξης της Σάμου σε μείζονα ναυτική και οικονομική δύναμη στο Αιγαίο κατά τον 6ο αιώνα π.Χ., έγινε τύραννος μάλλον το 535 π.Χ. Οργάνωσε μαζί με άλλους ευγενείς ένα κίνημα, στο οποίο μετείχαν οι δύο αδελφοί του, Παντάγνωτος και Συλοσών, και με ένα τέχνασμα παρόμοιο με εκείνο που είχε χρησιμοποιήσει στο παρελθόν ο τύραννος της Αθήνας Πεισίστρατος, καθόρθωσε να καταλάβει την εξουσία αφοπλίζοντας τους συμπολίτες του. Παρά την αντίδραση των τελευταίων, εγκαθίδρυσε τυραννίδα λαμβάνοντας στρατιωτική βοήθεια από τον τύραννο της Νάξου Λύγδαμο, ο οποίος είχε βοηθήσει νωρίτερα και τον Πεισίστρατο να επικρατήσει στην Αθήνα και να επιβάλει τυραννικό καθεστώς. Μόλις ο Πολυκράτης εδράωσε την εξουσία του, φρόντισε να απαλλαγεί από τους αδελφούς του, δολοφονώντας τον έναν και εξορίζοντας τον άλλον στην Αίγυπτο.

Ο Πλούταρχος («Ηθικά» 303c-304e) αναφέρει ότι πιθανότατα είχαν προηγηθεί κοινωνικές ταραχές στη Σάμο, έως ότου πρώτος κάποιος Δημοτέλης (το σαμιακό ανάλογο του Αθηναίου Κύλωνα) επιχειρήσει ανεπιτυχώς να εγκαθιδρύσει τυραννίδα. Ο επιδοός τύραννος συνελήφθη από τους γεωμόρους και θανατώθηκε. Ακολούθησε ένα είδος δημοκρατικής επανάστασης, η οποία ωστόσο δεν οδήγησε σε σταθεροποίηση του πολιτεύματος, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στον Πολυκράτη να καταλάβει την εξουσία σχετικά εύκολα, έχοντας στη διάθεσή του μόνο 15 οπλίτες. Εχει υποθεθεί επίσης ότι πριν από τον Πολυκράτη, ο Αιάκης είχε πάρει την εξουσία και ότι το μοναδικό πρόβλημα του Πολυκράτη ήταν να απαλλαγεί από τους αδελφούς του, ώστε να μείνει αυτός μόνος κύριος της Σάμου. Κάτι τέτοιο πάντως δεν υποστηρίζει ο Ηρόδοτος, που αναφέρει (Γ, 120) ότι ο ίδιος ο Πολυκράτης άρπαξε την εξουσία και ότι δεν την είχε κληρονομήσει νόμιμα (ως αποτέλεσμα τυραννικής διαδοχής). Οι μαρτυρίες, λοιπόν, παρουσιάζουν τον Πολυκράτη σύγχρονο του Καμβύση και δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί ο ισχυρισμός ότι κατέλαβε μόνος του την εξουσία. Ο Ηρόδοτος αναφέρει επίσης ένα κίνημα, μετά το οποίο ο Πολυκράτης χώρισε το νησί σε τρεις κλήρους και το μοιράστηκε με τους αδελφούς του Παντάγνωτων και Συλοσώντα.

ΙΣΧΥΣ ΒΑΣΙΣΜΕΝΗ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

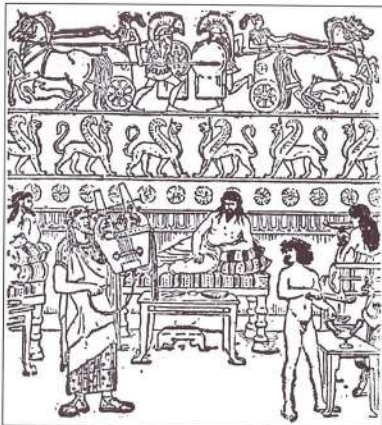
Η αύξηση της δύναμης της Σάμου στο Αιγαίο ερμηνεύεται καλύτερα αν μελετηθεί ως αποτέλεσμα της καιροσκοπικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυρίαρχες ομάδες του νησιού και όχι μόνο ο ιδιοφυής τύραννος Πολυκράτης, ο ρόλος του οποίου υπήρξε αναμφίβολα σημαντικός. Η ναυτική ισχύς της Σάμου δεν επιτεύχθηκε όταν ο Πολυκράτης έγινε τύραννος, αλλά αντίθετα ήταν δημιουργήμα μιας αριστοκρατίας γαιοκτημόνων. Αλλάστε, η ευκολία με την οποία απέκτησε την εξουσία ο Πολυκράτης υποδεικνύει ότι σημαντικό τμήμα του σαιμακού κατεστημένου στήριξε τις επιλογές του.

Ο Πολυκράτης οργάνωσε μια επίλεκτη στρατιωτική δύναμη 1.000 τοξοτών και ναυπήγησε ισχυρό στόλο, αποτελούμενο από 100 πεντηκοντόρους και 40 τριήρεις, που ήταν η αιχμή της επεκτατικής του πολιτικής στο Αιγαίο. Κορυφαίο δημιούργημά του ήταν η «Σάμαινα», μια νέα διήρης με αμβλεία πλώρη. Κατόρθωσε να διεξάγει νικηφόρους πολέμους, επιβάλλοντας την κυριαρχία του σε πολλά νησιά και παράλιες πόλεις της Ιωνίας, ενώ συχνά ασκούσε και πειρατεία κατά εχθρών και φίλων. Νίκησε τους Μιλήσιους και τους συμμάχους τους Μυτιληναίους, τους οποίους αιχμαλώτισε και χρησιμοποίησε ως εργάτες στα οικοδομικά έργα της Σάμου, ενώ στις Κυκλάδες κατέλαβε τη Ρήνεια και την απέδωσε στο ιερό του Δηλίου Απόλλωνα.

Η δύναμη, πάντως, του Πολυκράτη βρισκόταν στο Αιγαίο, όπου αγωνίστηκε να κυριαρχήσει βασιζόμενος στον πανίοχμο στόλο του. Με την Ιωνία υποταγμένη στους Πέρσες, ο Πολυκράτης κατόρθωσε να θέσει υπό τον έλεγχό του τη Δήλο, το θρησκευτικό κέντρο των Ιώνων και να αναδειχθεί έτσι προστάτης του Δηλίου Απόλλωνα (Θουκυδίδης Α, 13) και ηγέτης των Ιώνων. Ενδεικτική της δύναμης του Πολυκράτη είναι η περιγραφή του Ηροδότου: «Θέλω να πω ότι ο Πολυκράτης είναι ο πρώτος από τους Έλληνες, όσο γνωρίζω εγώ, που έβαλε στον νο του να γίνει θαλασσοκράτωρ, εκτός του Μίνως από την Κνωσό και οποιουδήποτε άλλου πριν από αυτόν έγινε κύριος της θάλασσας. Αλλά από την γενεά των λεγομένων ανθρώπων ο Πολυκράτης ήταν ο πρώτος που συνέλαβε πολλές ελπίδες να γίνει κύριος της Ιωνίας και των νήσων» (Γ, 122).

Η «ΦΙΛΙΑ» ΜΕ ΤΟΝ ΑΜΑΣΙ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

Ο φαραώ Αμασις ανήλθε στον θρόνο της Αιγύπτου και διατήρησε τη δύναμή του με τη βοήθεια Ιώνων και Κάρων μισοφρόνων σωματοφυλάκων. Οι ευεργεσίες του προς την Ελλάδα μπορούν να συγκριθούν μόνο με εκείνες του Κροίσου. Εστειλε αναθήματα σε πολλά ελληνικά ιερά, νυμφεύθηκε μια Ελληνίδα πριγκίπισσα της Κυρήνης, ενώ την εποχή του η Ναύκρατος έφθασε σε επίπεδο πόλης και ήταν η μόνη όπου οι Έλληνες επιτρεπόταν να εμπορεύονται. Ο Αμασις φουρβήθηκε από την άνοδο της περσικής δύναμης και έζησε για να παρακολουθήσει τις προετοιμασίες του Καμβύση κατά της Αιγύπτου. Πέθανε λίγους μήνες πριν από την περσική εισβολή και το πλήγμα δέχθηκε ο γιος του Ψαμμήτιχος, αφού μετά από άγρια μά-



που έριξε στα κύματα το πολυτιμότερο αντικείμενο που κατείχε, ένα σμαραγδένιο δακτυλίδι χαρμυμένο από τον χαρακτή πολυτίμων λίθων Θεόδωρο. Λίγες ημέρες αργότερα, όμως, ένας ψαράς τού έφερε ένα τεράστιο ψάρι, όπου μέσα του βρέθηκε το δακτυλίδι. Ο Πολυκράτης ανέφερε το γεγονός στον Αμασι, ο οποίος κατάλαβε διαβάζοντας την επιστολή ότι κανείς δεν μπορεί να σώσει έναν συνάνθρωπό του από το πεπρωμένο του. Πείστηκε λοιπόν ότι ο Πολυκράτης θα είχε κακό τέλος και, μη επιθυμώντας να πενήσει

Ο Πολυκράτης ζούσε σε ένα πολυτελές ανάκτορο, το οποίο φρουρούσαν 1.000 μισοφόροι τοξότες, ενώ στην Αυλή του φιλοξενούντο φημισμένοι εκπρόσωποι των τεχνών και των επιστημών.

χη στο Πηλοσόιο, η Αίγυπτος παραδόθηκε στα χέρια των Περσών. Η κατάκτηση της Αιγύπτου, που μετατράπηκε σε περσική σατραπεία, οδήγησε στην υποταγή της Κυρήνης, όπως η κατάκτηση της Λυδίας οδήγησε στην υποταγή των Μικρασιατών Ελλήνων.

Όταν τους απειλούσε ο περσικός κίνδυνος, ο Αμασις και ο γιος του ήλπιζαν ότι μπορούσαν να στηρίξουν στη βοήθεια του ισχυρού Πολυκράτη. Ο Πολυκράτης, αψηφώντας τον περσικό κίνδυνο, επέξέτεινε την επιρροή του σε μερικές ιωνικές πόλεις που βρίσκονταν υπό περσική διοίκηση και συνήψε συμμαχία με τον Αμασι, βασισμένη στο κοινό συμφέρον του ανταγωνισμού με την Περσία. Όταν όμως ο Καμβύσης επιτέθηκε κατά της Αιγύπτου και έγινε εμφανές ότι η Αίγυπτος δεν είχε ελπίδα, ο Πολυκράτης άλλαξε την πολιτική του. Κρίνοντας πως ο στόλος του δεν ήταν επαρκής για να αντιμετωπίσει τις ενωμένες φοινικικοκυπριακές ναυτικές δυνάμεις των Περσών, έστειλε 40 πλοία για να ενισχύσουν τον στόλο του Πέρση βασιλιά. Τα πλοία αυτά όμως δεν έφθασαν ποτέ στην Αίγυπτο. Καθώς τα είχε επανδρώσει με Σάμιους αντιφρονούντες, εκείνοι στασίασαν έξω από την Κάρπαθο, και αποφάσισαν να επιστρέψουν στη Σάμο για να ανατρέψουν τον τύραννο. Στη μάχη που ακολούθησε ηττήθηκαν και αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν και να καταφύγουν στη Σπάρτη, με τη συνηγορία των Κορινθίων, των οποίων το εμπόριο φαίνεται ότι είχε πληγεί από τα πειρατικά πλοία του Πολυκράτη.

Όμως δεν θα έπρεπε να κατηγορηθεί ο Πολυκράτης για απιστία επειδή ενίσχυσε τους Πέρσες εναντίον της Αιγύπτου, και αυτό γιατί είναι άγνωστες οι σχέσεις του όχι μόνο με τον Ψαμμήτιχο αλλά και με τον Αμασι κατά το τελευταίο έτος της βασιλείας του Αιγύπτου φαραώ. Αν μπορεί να συναχθεί ένα συμπέρασμα από την περιβόητη ιστορία του δακτυλιδιού, αυτό είναι ότι η συμμαχία είχε διακοπεί, και μάλιστα ότι ο Αμασις ήταν εκείνος που τη διέλυσε. Συγκεκριμένα, ο Αμασις, αναφερόμενος στη μεγάλη ευδαιμονία του φίλου του, που κανείς δεν διέψευδε, μάλλον του μετέφερε ένα μήνυμα με τρόπο έμμεσο αλλά ωστόσο οικείο στις σχέσεις των μοναρχών της εποχής: του απέστειλε μια επιστολή στην οποία εξέφραζε την ανησυχία του για την τόσο μεγάλη του ευτυχία, που δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει τον φθόνο των θεών (πόσο μάλλον των ανθρώπων), και τελικά του συμβούλευσε να απαλλαγεί ο ίδιος από κάτι που η απώλειά του θα προκαλούσε στον Πολυκράτη θλίψη: «Εξαφάνισέ το μακριά από τον κόσμο». Ο Πολυκράτης ακολούθησε τη συμβουλή και, αφού αύλασε μια πενηκόντορο, έπλευσε στο πέλαγος, όπου έριξε στα κύματα το πολυτιμότερο αντικείμενο που κατείχε, ένα σμαραγδένιο δακτυλίδι χαρμυμένο από τον χαρακτή πολυτίμων λίθων Θεόδωρο. Λίγες ημέρες αργότερα, όμως, ένας ψαράς τού έφερε ένα τεράστιο ψάρι, όπου μέσα του βρέθηκε το δακτυλίδι. Ο Πολυκράτης ανέφερε το γεγονός στον Αμασι, ο οποίος κατάλαβε διαβάζοντας την επιστολή ότι κανείς δεν μπορεί να σώσει έναν συνάνθρωπό του από το πεπρωμένο του. Πείστηκε λοιπόν ότι ο Πολυκράτης θα είχε κακό τέλος και, μη επιθυμώντας να πενήσει



Η ναυτική δύναμη του Πολυκράτη αριθμούσε 100 πεντηκοντόρους και 40 τριήρεις.

για τη δυστυχία του φίλου του, διέλυσε τον δεσμό φιλοξενίας που τους έωννε. Η πρόβλεψη του Αμάσεως επαληθεύθηκε, καθώς λίγο αργότερα ο Πολυκράτης πέθανε με φρικτό τρόπο.

Η χαριτωμένη ιστορία ίσως όμως λαμβάνει πιο ρεαλιστικό χαρακτήρα, αν πίσω από τη συμβολική συμβουλή του Αιγύπτιου μονάρχη κρυβόταν μια προειδοποίηση, που αφορούσε τον υψηλό κίνδυνο από τα επικίνδυνα παιχνίδια διπλωματίας που έπαιζε ο δαιμόνιος τύραννος. Ισως αυτό το «πολύτιμο» που εννοούσε ο Αμασις να ήταν οι υπέρμετρες φιλοδοξίες του Πολυκράτη, τις οποίες θα έπρεπε να εγκαταλείψει αν ήθελε να έχει η ζωή του αίσια συνέχεια. Ο τρόπος που ερμήνευσε ο Πολυκράτης τη συμβουλή του Αμασι, τον έπεισε ότι ο φίλος του είχε επιλέξει να αλλάξει στρατόπεδο. Οι σχέσεις του με τον Αμασι έπαυσαν να είναι θερμές και τελικά διακόπηκαν, κατά τον Ηρόδοτο, με πρωτοβουλία του Αιγύπτιου μονάρχη. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να ευσταθεί. Ο Πολυκράτης ήταν αυτός που διέκοψε τη συμμαχία του με τον Αμασι, καθώς στις τελευταίες επιστολές που ανταλλάχθηκαν ανάμεσα στους δύο ηγεμόνες φαίνεται καθαρά ότι επικρατεί καχυποψία και ψυχρότητα. Ο Αμασις προειδοποίησε τον Πολυκράτη ότι οι συνεχείς οι επιτυχίες του δεν του εξασφαλίζουν ένα εξίσου ευτυχές μέλλον, λέγοντάς του επί λέξει ότι «το θείο είναι φθονερό» (Ηρόδοτος Γ, 40). Είναι φανερό ότι ο Αμασις είχε πληροφορηθεί τη φιλοπερσική μεταστροφή του Πολυκράτη.

Ο ΠΕΡΣΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Το νησί της Σάμου, όπως και τα άλλα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, είχε πάντα στην κατοχή του ένα τμήμα εδάφους της απέναντι μικρασιατικής ακτής, η οποία, στην πραγματικότητα, ήταν η περαία (οικονομική-πολιτική προέκταση) των νησιών. Εκεί ακριβώς η Σάμος είχε έλθει σε σύγκρουση με τη Μίλητο, μια αντιπαράθεση που, καθώς η τελευταία είχε περιέλθει στην περσική κυριαρχία, ισοδυναμούσε με ανοικτή σύγκρουση με τους Πέρσες. Η θέση της Σάμου κοντά στην περσική ηπειρωτική χώρα ήταν τέτοια που θα μπορούσε να αναπτύξει μια ισχυρή ναυτική δύναμη είτε ως εξάρτηση της Περσίας είτε ως ηγεσία της αντίστασης εναντίον της. Η Σάμος είχε προηγουμένως κρατήσει εχθρική στάση προς τη συμμαχία μεταξύ Κροίσου, Αιγύπτου και Σπάρτης (οι σύμμαχοι ήταν φίλοι της Μιλήτου). Αργότερα όμως αναπτύχθηκε η δοκιμασμένη φιλία με τον Αμασι, που είχε πολύ περισσότερα να φοβηθεί από την επιθετικότητα των Περσών. Οι Έλληνες της Ιωνίας θυμούνται με αγάπη τον Κροίσο ως σύμβολο εξαιρετικής αγαθότητας. Οι Πέρσες αποδείχθηκαν πιο αυστη-

ροί κατακτητές. Οι ελληνικές πόλεις προσπάθησαν να αντισταθούν, αλλά κατελήφθησαν η μία μετά την άλλη από τον στρατηγό του Κύρου Αρπαγό. Μετά την κατάκτηση και της Αιγύπτου (525 π.Χ.) και έχοντας καταλάβει τη Φοινίκη και την Κύπρο, οι Πέρσες ήταν απόλυτοι κυρίαρχοι της ανατολικής Μεσογείου και δεν υπήρχε πλέον ανεξάρτητη ναυτική δύναμη εκτός από εκείνη που μπορούσαν να συγκεντρώσουν οι ελληνικές πόλεις, κάτι που τις καθιστούσε επικίνδυνες και εν δυνάμει στόχο των Περσών. Καθώς η ηπειρωτική χώρα της Ιωνίας είχε υποταχθεί στους Πέρσες, μπορεί να θεωρηθεί ότι η Σάμος ήταν η ισχυρότερη ελληνική θαλάσσια δύναμη στο Αιγαίο, έχοντας τον έλεγχο του σημαντικότερου θρησκευτικού κέντρου της Δήλου.

Ο Πολυκράτης προσπάθησε να ισορροπήσει στην ακμή του διλήμματος, ταλαντευόμενος ανάμεσα σε δύο επιλογές. Άλλοτε υιοθέτησε αντιπερσική στάση, και έτσι η ναυτική του αυτοκρατορία καλλιεργούσε την ελπίδα πως θα μπορούσε να παρέχει βοήθεια στους γείτονές του. Η αφιέρωση της Ρήνιας στον Απόλλωνα της Δήλου ήταν ένα σύμβολο της ηγετικής θέσης που διεκδικούσε. Ανάμεσα στα νησιά που είχε υπό τον έλεγχό του ήταν και η Ρόδος, σημαντική τόσο από μόνη της όσο και από τις σχέσεις της με τον φαράω Αμασι. Εύκολα εξάγεται το συμπέρασμα ότι όλοι οι εχθροί της Περσίας ήταν αρχικά φίλοι του Πολυκράτη. Από την άλλη, η αποδυνάμωση των αντιπάλων της Σάμου στην Ιωνία ωφέλησε και αύξησε ακόμη περισσότερο το γόητρο και τη δύναμη του Πολυκράτη.

Από την οπτική των Περσών, η περίπτωση του Πολυκράτη, με τον ισχυρό στόλο των 100 πεντηκοντόρων και τον υπολογισίμο μισθοφορικό στρατό, ήταν, εφόσον δεν τον ήλεγχαν, τουλάχιστον επικίνδυνη, ιδίως μετά την ανάπτυξη στενών διπλωματικών σχέσεων με τον Αμασι της Αιγύπτου. Η συμμαχία, λοιπόν, με τον Αμασι, ιδίως κατά τις παραμονές της περσικής εισβολής στην Αίγυπτο, μπορεί μεν να αποδείκνυε τη σημασία που είχε αποκτήσει η Σάμος χάρη στην οικονομική της δύναμη και στον ισχυρό στόλο της, συγχρόνως, όμως, και καθώς οι αιγυπτιο-περσικές σχέσεις επιδεινώνονταν ραγδαία, την εξέθετε, καθιστώντας την έναν εν δυνάμει στρατηγικό στόχο του μεγάλου βασιλιά. Εχοντας απλώσει τη σφαίρα επιρροής της δυτικά μέχρι την Αίγυπτο και προς νότο μέχρι τη Ρόδο και την Αίγυπτο, η Σάμος εξασφάλιζε τον έλεγχο του εμπορίου στο κεντρικό και νότιο Αιγαίο. Αλλά αυτό είχε ως συνέπεια να υποπειρωθούν ισχυρές δυνάμεις εναντίον της.

Μέσα σε ένα τέτοιο διεθνές περιβάλλον, η συμμαχία του Πολυκράτη με τον Αμασι μπορούσε να εξελιχθεί σε πολιτικο-διπλωματικό ολιόσημα, δεδομένου ότι η πανίσχυρη Περσία βρι-



Αμφορείς και ευρύστομα αγγεία από το Μουσείο Σάμου.

Η Περσική Αυτοκρατορία, μετά την κατάληψη της Ιωνίας, της Κύπρου και της Αιγύπτου, ανέτρεψε τις διεθνείς ισορροπίες θέτοντας νέα δεδομένα στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής των ελληνικών κρατών.

σκόταν μια ανάσα από τη Σάμο. Ο Πολυκράτης, που δεν ασκούσε διπλωματία με συναισθηματισμούς, διέκρινε ορθά ότι η διεθνής ισορροπία θα άλλαζε ακόμη περισσότερο υπέρ της Περσίας, κάτι που επέβαλλε άμεσα την αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής του σε σχέση με την Αίγυπτο.

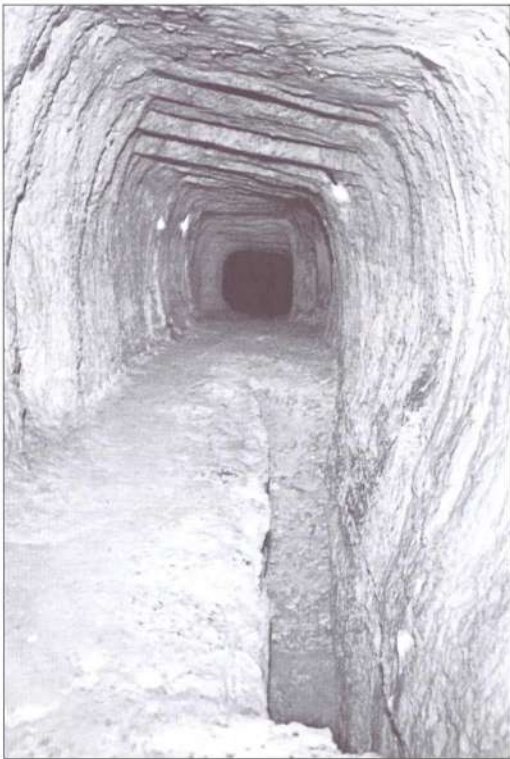
Η αντιπερσική πολιτική της Σάμου (μάλλον προπαγανδιστική επινόηση των Σαμίων του 5ου αιώνα π.Χ.) σκιάζεται έτσι από την ξαφνική, αλλά όχι ανεξήγητη, διάλυση της συμμαχίας της με τον Αμασι και από την αποστολή το 525 π.Χ. μιας στρατιωτικής δύναμης 40 πολεμικών πλοίων ως βοήθεια στον Καμβύση κατά την εισβολή του στην Αίγυπτο. Υποθέτοντας ότι ο βασιλιάς των Περσών θα κατακτούσε την Αίγυπτο, έσπευσε να του προσφέρει ναυτική βοήθεια για να υλοποιήσει τα σχέδιά του. Τις τριήρεις αυτές τις επάνδρωσε με Σάμιους αντιφρονούντες, με την παραγγελία προς τον Καμβύση να φροντίσει να μην επιστρέψουν στη Σάμο. Όμως κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, αυτοί εξεγέρθηκαν και επέστρεψαν. Όσα φημολογούντο πως ο Πολυκράτης με την ενεργεία του αυτή δεν σκόπευε να βοηθήσει πραγματικά τον Καμβύση αλλά απλά να ξεφορτωθεί επικίνδυνους πολιτικούς του αντιπάλους (Ηρόδοτος Γ, 44), ίσως κρύβει την πραγματική απόφαση του τυράννου και της άρχουσας τάξης της Σάμου να αλλάξουν την εξωτερική πολιτική τους και να στηρίξουν την περσική επίθεση στην Αίγυπτο. Ο ισχυρισμός ότι ο τύραννος τούς έστειλε σε βέβαιο θάνατο, αποκρούεται έτσι τις πραγματικές προθέσεις όχι μόνο του Πολυκράτη αλλά και των Σαμίων, αν και δεν αποκλείεται να προσέφερε ένα επιχείρημα στους αντιφρονούντες, οι οποίοι διαφωνούσαν με τη μεταστροφή αυτή της πατρίδας τους. Ο Ηρόδοτος αναφέρει πως οι Σάμιοι αντιφρονούντες αντί για την Αίγυπτο, μετέβησαν στη Σπάρτη ζητώντας τη βοήθειά της για να ανατραπεί ο Πολυκράτης και όσοι τον υποστήριζαν (Ηρόδοτος Γ, 45-47).

Ήταν δύσκολο να γεφυρωθεί το χάσμα: από επικεφαλής της αντίστασης εναντίον των Περσών, γίνεται φίλος τους. Ο Πολυκράτης είχε εργαστεί πολύ στο πλάσιμο της ιδέας ότι η θαλασσοκρατία και η στρατιωτική του δύναμη μπορούσε να προσφέρει βοήθεια σε εκείνους τους Έλληνες που αισθάνονταν ότι



απειλούντο από την επεκτατική πολιτική του Πέρση βασιλιά. Η αποστολή του εκστρατευτικού σώματος προς τον Καμβύση, όμως, έρχεται σε αντίθεση με αυτή την ιδέα. Η περιβόητη σύμμαχία του Πολυκράτη με τον Αιγύπτιο μονάρχη δεν επέζησε, και αυτό οφείλεται στη συνεχώς αυξανόμενη φιλοδοξία του Σάμιου τυράννου να γίνει κύριος των Κυκλάδων: «κράτει την αρχήν [...] Κυκλάδων νήσων». Ο λόγος που ο Πολυκράτης απέστειλε τη ναυτική βοήθεια προς τον Καμβύση δεν ήταν μόνο η επιθυμία του να απαλλαγεί από Σάμιους αντιφρονούντες.

Αυτό το γεγονός θέτει το ζήτημα της πολιτικής ταυτότητας αυτών των ανθρώπων. Το μόνο ιστορικό στοιχείο είναι ότι οι εξόριστοι μετέβησαν στη Σπάρτη και υποκίνησαν τους Σπαρτιάτες να εκστρατεύσουν εναντίον της Σάμου. Είναι πιθανό οι εξόριστοι να ανήκαν στην αριστοκρατία των γαιοκτημόνων και εμπόρων που κυριαρχούσαν προηγουμένως στο νησί και ότι δεν μπορούσαν να ανεχτούν άλλο τη στέρηση των προνομίων τους από



Αποψη του Ευπαλίνειου ορύγματος στη Σάμο. Η μνημειακή αρχιτεκτονική και τα μεγάλα δημόσια έργα που διενεργήθηκαν κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. αποτελούν μάρτυρες της ισχύος και του κύρους όχι μόνο του Πολυκράτη αλλά και της άρχουσας τάξης του νησιού.

τον Πολυκράτη. Ωστόσο, μια τέτοια δυσαρέσκεια θα προϋπέθετε την εφαρμογή εκ μέρους του Πολυκράτη μιας δημαγωγικής πολιτικής αποστέρησης της ντόπιας αριστοκρατίας από τα εθνικά της δικαιώματα και προνόμια, δηλαδή την τροποποίηση της δομής της σαμιακής κοινωνίας και την υλοποίηση κάποιας, ίσως, αγροτικής μεταρρύθμισης που θα οδήγησε στην αποστέρηση των γεωμόρων από σημαντικό μέρος των γαιών τους. Κάτι τέτοιο, όσο εύλογο κι αν φαίνεται, δεν επιβεβαιώνεται ιστορικά. Από την άλλη, δεν είναι ορθό να υποτιμάται η σημασία της μεταγενέστερης παράδοσης, μέσα από την οποία ο Πολυκράτης αναδύεται ως στρατιωτικός αρχηγός, χαρισματικός, και μακίνας.

Αυτά θέβαια ίσχυαν όσο ο τύραννος προωθούσε και εξασφάλιζε τα συμφέροντα της αριστοκρατίας και έδειχνε ικανός να διευθύνει με επιτυχία μια δυναμική ναυτιλιακή πολιτική. Ομως, η ύπαρξη ισχυρής αντιπολίτευσης και ο έντονος ανταγωνισμός ακόμα και ανάμεσα στις ίδιες τις σαμιακές αριστοκρατικές μεριδες, όσο και η διαρκώς αυξανόμενη παρουσία του προσωπικού παράγοντα, δεν επέτρεψε στους Σαμίους μια σταθερή και κοινή στάση. Τα συμφέροντα φαίνεται πως ήταν ποικίλα και αντικρουόμενα, με αποτέλεσμα οι Σάμιοι να μη συμφωνήσουν τελικά αν έπρεπε να αντισταθούν ή να ταχθούν με το μέρος των Περσών. Αυτή η αμφιταλάντευση πιθανότατα ίσχυε και για τον Πολυκράτη.

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ

Εκείνο που δείχνει με ενάργεια την πολυπλοκότητα της πολιτικής κατάστασης στη Σάμο του Πολυκράτη είναι οι σχέσεις της με τη Σπάρτη, η οποία φαίνεται ότι διατηρούσε επί μακρό χρονικό διάστημα ιδιαίτερες σχέσεις με τη Σάμο. Μέλη της σαμιακής αριστοκρατίας επισκεπτόταν την πόλη των Λακεδαιμόνων και σίγουρα θα ίσχυε και το αντίστροφο. Όταν έφθασαν οι Σάμιοι εξόριστοι στη Σπάρτη, αναφέροντας ότι ο Πολυκράτης τους είχε στείλει να πολεμήσουν στην Αίγυπτο, οι Σπαρτιάτες δέχθηκαν να τους βοηθήσουν. Ωστόσο, ο ισχυρισμός των Σπαρτιατών ότι σκοπός τους ήταν να εκδικηθούν τους Σαμίους που είχαν κλέψει τον χάλκινο κρατήρα τον οποίον είχαν στείλει στον Κρόσο και ένα δώρο του Αμιας προς αυτούς, είναι παιδαριώδης, καθώς ο συγκεκριμένος κρατήρας βρισκόταν στο Ηραίο της Σάμου ήδη 20 χρόνια περίπου, διάστημα κατά το οποίο οι σχέσεις με τη Σάμο συνεχίστηκαν, παραμένοντας προφανώς απόλυτα φυσιολογικές τόσο σε υλικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Το κίνητρο των Λακεδαιμόνων για την απόφασή τους να βοηθήσουν τους εξόριστους έγκειται στην πολυπλοκότητα των δεσμών, συχνά συγκρουόμενων ανάμεσα σε πόλεις και άτομα της αρχαϊκής εποχής: Θεμελιώδους σημασίας για την κατανόηση της ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ των δύο πόλεων είναι οι συνεχιζόμενες σχέσεις της Σπάρτης με τη σαμιακή αριστοκρατία.

Η Σπάρτη ήταν η κατεξοχήν στρατιωτική δύναμη της Ελλάδας όταν έφθασαν οι Σάμιοι επαναστάτες. Εχοντας νικήσει και το Άργος, είχε πια εξασφαλισμένη τη θέση της στην Πελοπόννησο, με το γόητρό της να εξαπλώνεται σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Νωρίτερα οι ιωνικές πόλεις είχαν στραφεί προς τη Σπάρτη, σαν να ήταν ο φυσικός τους υποστηρικτής στον αγώνα τους κατά του Κύρου. Οι Σπαρτιάτες, τότε, είχαν φανερί απρόθυμοι να διακινδυνεύσουν τον στρατό τους αποστέλλοντάς τον στην απέναντι ακτή του Αιγαίου και είχαν αρνηθεί να βοηθήσουν τους Ιώνες. Παρόλα αυτά, είχαν στείλει αγγελιαφόρο παραγγέλλοντας στον Κύρο να αποφύγει να βλάψει οποιαδήποτε ελληνική πόλη, γιατί αυτό ήταν κάτι που εκείνοι που δεν θα επέτρεπαν. Με τη στάση αυτή ήθελαν να δηλώσουν στον Κύρο και σε όλους τους Έλληνες ότι δεν συναινούσαν σε μια τέτοια ενέργεια και ότι διατηρούσαν το δικαίωμα να επέμβουν όποτε το αποφασίσουν κατά της Περσίας. Σε διπλωματικό επίπεδο ήταν μια ξεκάθαρη θέση: η Σπάρτη κατανοούσε την ηγεμονική της θέση στον ελληνικό κόσμο και αποδεχόταν τις ευθύνες που απέπνεαν από τη θέση αυτή. Ωστόσο, καθώς δεν ασκούσε επιτόλμη εξωτερική πολιτική, ήταν υποχρεωμένη να σταθμίζει όλα τα ενδεχόμενα πριν επέμβει στρατιωτικά στην ηπειρωτική πλευρά της Ιωνίας και στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας.

Αντίθετα, η απόφαση των Σπαρτιατών να ανταποκριθούν θετικά στην πρόσκληση των Σαμίων εξόριστων δεν συνιστούσε μεταστροφή της ανωτέρω σπαρτιατικής εξωτερικής πολιτικής. Οι ιθύνοντες στη Λακεδαίμονα, αν και «στεριανοί», είχαν επίγνωση ότι ήταν απολύτως αναγκαίο να παραμείνει ελεύθερη η ναυσιπλοία στο Αιγαίο και να διατηρηθεί η εμπορική ενότητα της Ελλάδας, ηπειρωτικής και μικρασιατικής. Στα μάτια των Λακεδαιμόνων, η ηγεμονική πολιτική του Πολυκράτη στο Αιγαίο απειλούσε –εκείνη τη στιγμή περισσότερο και από τους Πέρσες– τα θαλάσσια περάσματα στο Αιγαίο, ενώ όταν συμμαχόσε με τον Καμβύση (525 π.Χ.), πείστηκαν ότι έπρεπε να επέμβουν. Η Σάμος του Πολυκράτη ήταν σοβαρός εχθρικός παράγοντας για τη Σπάρτη και τους υπόλοιπους Πελοποννήσιους.

Οποια ερμηνεία και αν δοθεί στην απόφαση του Πολυκράτη να συμμαχήσει με τον Καμβύση, οι Σπαρτιάτες δεν έμειναν α-

δρανείς. Σημαντική στην απόφαση αυτή ήταν η στάση της Κορίνθου, η οικονομική δύναμη της οποίας αναπτυσσόταν σταδιακά από τον 8ο αιώνα π.Χ., λόγω του εμπορίου της (Θουκυδίδης Α, 13), με πολλές αριστοκρατικές κορινθιακές οικογένειες να διατηρούν φιλικές σχέσεις (ξενία) με αντίστοιχες οικογένειες στη Σάμο. Η απώλεια, ως έναν βαθμό, της επαφής τους με το νησί όταν ο Πολυκράτης ανήλθε στην εξουσία ως τύραννος, θα προκάλεσε δυσαρέσκεια και ανησυχία. Όταν το 525/4 π.Χ. οι Σάμιοι εξόριστοι έφθασαν στη Σπάρτη, οι Κορίνθιοι υποστήριξαν ένθερμα την κίνησή τους. Η Κόρινθος αλλά και άλλες ελληνικές εμπορικές πόλεις είχαν πληγεί σοβαρά από τη συνεχώς αυξανόμενη δύναμη του Πολυκράτη και κυρίως από τις δραστηριότητες των πειρατικών πλοίων του. Η συνεισφορά του στόλου της Κορίνθου, της δεύτερης γηγέιδας δύναμης στην Πελοπόννησο, ήταν σημαντική, γι' αυτό η γνώμη της θάρυσε στην απόφαση των Σπαρτιατών να ανατρέψουν τον Σάμιο τύραννο.

Για κάποιον που γνωρίζει έστω και ακροθιγώς τη σπαρτιατική ιστορία, η στρατιωτική επέμβαση για την ανατροπή του Πολυκράτη ήταν μια από τις θεαματικότερες ενέργειες της Σπάρτης, ενταγμένη στο πλαίσιο διατήρησης φιλικών προς αυτήν καθεστώτων. Ωστόσο, η περίφημη αντιτυραννική στάση των Σπαρτιατών είναι πιο σύνθετο ζήτημα. Αν και το «μίσος» για την τυραννία δεν απουσίαζε από τη σπαρτιατική προπαγάνδα, προβάλλοντας τη Σπάρτη ως «μισοτύραννο», η βάση της σπαρτιατικής εξωτερικής πολιτικής δεν ήταν ιδεολογική. Η αντιτυραννική στάση της Σπάρτης είχε διάφορα κίνητρα, από τα οποία το ιδεολογικό ήταν το έλασσον. Το σημαντικότερο ήταν η συμμετοχή των τυράννων σε συνασπισμούς που θα μπορούσαν εν δυνάμει να απειλήσουν την ασφάλεια της πόλης. Για παράδειγμα, άλλοι τύρανοι είχαν φιλικές σχέσεις με το Αργος και άλλοι διατηρούσαν φανερά φιλοπερσική στάση, όπως ο Πολυκράτης.

Οι Σπαρτιάτες δέχθηκαν, λοιπόν, να βοηθήσουν ορμώμενοι όχι από έναν αλtruισμό προς τους Σάμιους εξόριστους ή μένοντας πιστοί, όπως επιμελώς φρόντισαν να διαδώσουν, στην περίφημη πάγια αντιτυραννική πολιτική τους, την οποία με επιμέλεια εξύφαιναν προβάλλοντας την ως προμαχώνα κατά της εξωθεσμικής μοναρχίας, της τυραννίας. Πληροφορούμενοι ότι ο Πολυκράτης είχε συνάψει μυστική συμμαχία με τον Καμβύση, αποφάσισαν να επέμβουν. Έως τότε, ίσως είχαν βρει στη ναυτική αυτοκρατορία του Πολυκράτη ένα είδος ισχυρού κυματοθραύστη έναντι στην ιμπεριαλιστική γάση της Περσίας. Η άποψη αυτή άλλαξε όταν το 525 π.Χ. ο Πολυκράτης και η πλειονότητα της ραμιακής αριστοκρατίας αποφάσισαν –σίγουρα με σημαντικά για τη Σάμο ανταλλάγματα– να διαφοροποιήσουν την πολιτική τους και να συμμαχήσουν με τον Καμβύση κατά της Αιγύπτου: η Σάμος τότε μετατόπηκε σε έναν επικίνδυνο βραχίονα της περσικής επεκτατικής πολιτικής στο Αιγαίο. Αυτή η πρώτη ναυτική επιχείρηση –όπως η εκστρατεία λίγο αργότερα κατά του Νάξιου τυράννου Λύδγαμι– ατομολογεί προοίον της επίγνωσης της αναγκαιότητας να δομηθούν

οι Λακεδαιμόνιοι μια ναυτική στρατιωτική στρατηγική παράλληλα με τη χερσαία. Ωστόσο, εν συνεχεία, η πτυχή αυτή υποχώρησε, υπέρ της χερσαίας ηγεμονίας, και η θαλάσσια στρατηγική ατόνησε. Ήταν ατυχές για τη μελλοντική εξωτερική πολιτική της Σπάρτης το γεγονός ότι η πρώτη της υπερπόντια εκστρατεία κατέληξε σε αποτυχία.

Το εκστρατευτικό σώμα των Πελοποννησίων έφθασε στη Σάμο και την πολιορκήσε επί 40 ημέρες. Παρά την παρουσία στο πλευρό των Πελοποννησίων των εξόριστων Σαμίων, η πόλη αντιστάθηκε με σταθερότητα (Ηρόδοτος Γ, 54 κ.ε.). Αποτυγχάνοντας να παραβιάσουν την άμυνα της πόλης, απωθήθηκαν και απογοητευμένοι επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Η σπαρτιατική αποτυχία τροφοδότησε ακόμη περισσότερο το γόητρο του τυράννου, πόσο μάλλον όταν ο ίδιος ο Πολυκράτης καθύψυχε τη σθεναρή άμυνα. Η εκστρατεία της Σπάρτης απέτυχε, αλλά πλησίαζε τη στιγμή που ο Πολυκράτης θα έβρισκε τον θάνατο, παγιδευμένος στα δίχτυα της περσικής διπλωματίας.

ΕΝΑ ΑΔΟΞΟ ΤΕΛΟΣ

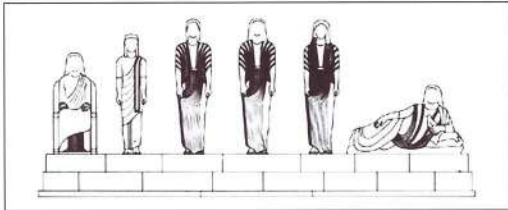
Στο διάστημα που ακολούθησε τον θάνατο του Καμβύση, αναζωπυρώθηκε στη Σάμο η παλιά εσωτερική πολιτική διαφωνία, για το ποια ήταν η ενδοεδειγμένη στάση απέναντι στην Περσία. Ο περσικός κλοιός γύρω από τη Σάμο αλλά και όλες τις πόλεις της Ιωνίας είχε στενέψει. Άλλωστε, η θέση της Σάμου στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή φαινόταν να την υποχρεώνει σχεδόν στην υιοθέτηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στον ελληνικό κόσμο και στους Πέρσες. Ίσως συνέπεια αυτής της ευελκύδους πολιτικής κατάστασης να ήταν και κάποια άγνωστη αλλά σίγουρα πολιτικά ύποπτη συνεννόηση του Πολυκράτη με τον σατράπη της Λυδίας Οροίτη, που είχε ως αποτέλεσμα το αποτρόπαιο τέλος του Σάμιου τυράννου στη Μαγνησία του Μαϊνδάρου. Εκείνα τα ταραγμένα χρόνια (522-521 π.Χ.), κατά τα οποία η Περσική Αυτοκρατορία μασιζόταν από επαναστάσεις και ο Δαρείος έδινε αιματηρούς αγώνες για να παγώσει την εξουσία του έναντι των εξεγερμένων τοπαρχών, ο Οροίτης θέλησε να εξασφαλίσει τη θέση του στη νέα κατάσταση με μια σπουδαία πράξη, εξοντώνοντας τον ισχυρότερο από τους

Ελληνες άρχοντες της Ιωνίας (Ηρόδοτος Γ 123 κ.ε.). Ωστόσο ύστερα από λίγο δολοφονήθηκε και αυτός με διαταγή του Δαρείου, όταν αρνήθηκε υποταγή στον νέο μεγάλο βασιλιά.

Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει κάποιο Εξάθαρο κίνητρο και δεν είναι γνωστό τι ακριβώς σχεδίαζαν οι δυο άνδρες ή γιατί η συνεργασία απέτυχε. Ο Πολυκράτης, τολμηρός και τυχοδιώκτης όπως πάντα, φαίνεται πως πίστεψε ότι το έδαφος ήταν προεφόρο για να αυξήσει ακόμη περισσότερο τη δύναμή του. Οι ιστορικές λεπτομέρειες είναι άγνωστες, αλλά σημασία έχει ότι το παιχνίδι που προσπάθησε να παίξει απαιτούσε



Μαρμάρινο άγαλμα Σπαρτιάτη πολεμιστή που θρῆσκε στη Σάμο (6ος αιώνας π.Χ.).



Το γλυπτό σύμπλεγμα του Σάμιου αριστοκράτη Γενέλεω (π. 560 π.Χ.), το οποίο αφιέρωσε στο Ηραίο της Σάμου. Η ευημερία και ο πλούτος της Σάμου τον 6ο αιώνα π.Χ. δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στη δράση του Πολυκράτη. Ηδη πριν από αυτόν, μα ακαμία αριστοκρατική τάξη είχε φανεί ιδιαίτερα δραστήρια, επιχειρώντας εμπορικά - και όχι μόνο - στο Αιγαίο και σε απομακρυσμένες περιοχές της Μεσογείου, προσπορίζοντας αξιοσημείωτα κέρδη και αίγλη.

πολύ λεπτό χειρισμό και μεγάλη επιδεξιότητα. Ωστόσο, η πολιτική του Πολυκράτη είχε κεντρίσει τον φθόνο Περωάν αξιωματούχων. Ο Πολυκράτης, πεπεισμένος από τη δόλια υπόσχεση του Πέρση σατράπη ότι θα μοιραζόταν μαζί του τον βασιλικό θησαυρό, έπεσε στα χέρια του και θανατώθηκε στις Σάρδεις με φρικτό τρόπο, αφού σταυρώθηκε στις αρχές του 522 π.Χ.

Στη Σάμο, ο γραμματικός του Πολυκράτη Μαιάνδριος, «ανήρ εκ των αστών» (Ηρόδοτος Γ 123), ανέλαβε την εξουσία. Οπως γράφει ο Ηρόδοτος, ο ίδιος ο Πολυκράτης τού την είχε εμπιστευθεί πριν αναχωρήσει για τη μοιραία συνάντηση με τον Ορόιτη. Όταν ο Μαιάνδριος πληροφορήθηκε τον θάνατο του Πολυκράτη, προσάθησε να εγκαθιδρύσει στη Σάμο δημοκρατικό καθεστώς. Φοβούμενος όμως για τη ζωή του, διατήρησε την εξουσία. Είναι πιθανό ότι στην Σάμο υπήρχε μια αλαζονική ελίτ, μεταξύ των μελών της οποίας επικρατούσε αμοιβαία καχυποψία και πόθος για την εξουσία. Τελικά ο αδελφός του Πολυκράτη Συλοσών εξασφάλισε βοήθεια από τον Δαρείο και έτσι το νησί πέρασε στην περσική κυριαρχία (517 π.Χ.).

Στην ιστορία της κατάληψης του νησιού από τους Πέρσες, το γεγονός ότι οι Σάμιοι δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν εάν θα έπρεπε να αντιταθούν (ένα ακόμη σημάδι ανταγωνισμού

στους κόλπους της σαμιακής αριστοκρατίας), το ότι ήταν έτοιμοι να έλθουν σε συμφωνία με τον διοικητή των Περωάν Οτάνη και να εγκαταλείψουν το νησί, το ότι στη συνέχεια ο μέχρι τότε φυλακισμένος αδελφός του τυράννου Χαρίλαος έπεισε τους Σαμίους να πολεμήσουν, με αποτέλεσμα ο Οτάνης να μη λυπηθεί κανέναν, το ότι ο Μαιάνδριος απέτυχε να δωροδοκήσει τους Σπαρτιάτες ώστε να τον βοηθήσουν, όλα δείχνουν πως μια πληθώρα κινητήρων, προσωπικών και συλλογικών, έπαιξαν ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Επίσης αποκαλύπτει ότι ο Δαρείος υιοθετούσε όλο και περισσότερο την πολιτική ενίσχυσης της μονοπρόσωπης εξουσίας στις πόλεις που ήταν διατεθειμένες να υποστηρίξουν την Περούια - χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υποστήριξη του Συλοσώντος. Μια επίθεση κατά των περσικών δυνάμεων που συνόδευαν τον νέο τύραννο οδήγησε σε σφαγή των Σαμίων και ο Συλοσών το μόνο που παρέλαθε ήταν να ερείπια της εξουσίας και του μεγάλιου του αδελφού του. Ο Μαιάνδριος στράφηκε προς τη Σπάρτη για βοήθεια, αλλά οι Σπαρτιάτες, ακόμη και αν μπορούσαν να ξεχάσουν την οδυνηρή εμπειρία του 525 π.Χ., δεν θα επιχειρούσαν τίποτα. Ώρα πια η σαμιακή δύναμη είχε εκλείψει και δεν απειλούσε το Αιγαίο. Επίσης η σπαρτιατική εξωτερική στρατηγική είχε υιοθετήσει μια πολιτική εξισορρόπησης, αποφεύγοντας να προκαλέσει τους Πέρσες.

Παρότι η κατάκτηση της Σάμου έθετε σε δοκιμασία την ανοχή αυτού του σπαρτιατικού δόγματος, αφού πλέον η περσική επέκταση περνούσε τα όρια του κυρίως ελληνικού χώρου, οι Σπαρτιάτες απέρριψαν τις προτάσεις για βοήθεια που υπέβαλε ο Μαιάνδριος, ο οποίος αποπειράθηκε μάλιστα να δωροδοκήσει τον βασιλιά Κλεομένη, χωρίς αποτέλεσμα (517 π.Χ.). Αντιθέτως, οι Σπαρτιάτες εκστράτευσαν στη Νάξο για να εκδιώξουν τον Λύδαμ, όπου το τυραννικό καθεστώς είχε ακόμη την εξουσία. Ίσως έτσι σχεδίαζαν να πάρει η Νάξος τη θέση της Σάμου στην άμυνα του Αιγαίου από ανατολικά. Η ανεξλεγκτη στάση, ωστόσο, του Πολυκράτη είχε δώσει στους Σπαρτιάτες ένα μήτημα και έτσι προτίμησαν να εγκαταστήσουν στη Νάξο ολιγαρχία.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΚΡΑΤΗ: ΕΜΠΟΡΟΣ Ή ΠΕΙΡΑΤΗΣ;

Λίγο μετά τον θάνατο του Πολυκράτη, η σαμιακή δύναμη καταστράφηκε. Είχε κλείσει, άλλωστε, ο κύκλος της ανεξαρτησίας των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας, οι περισσότερες εκ των οποίων έπεσαν στα χέρια των τυράννων, δηλαδή σε διοικητές Πέρσες, και η τυραννία τους δεν είχε καμία σχέση με εκείνη του Πολυκράτη, του Θρασύβουλου και των άλλων Ελλήνων τυράννων του 6ου αιώνα π.Χ.

Από τη μελέτη της εξωτερικής πολιτικής του τυράννου Πολυκράτη, καθίσταται έκδηλο ότι, στον αγώνα για την εξουσία, επιχειρήσε να παγώσει τη θέση του συνάπτοντας πολιτικές συμμαχίες και οικονομικές σχέσεις με άλλα κράτη, ελληνικά ή αλλοεθνή. Στο πλαίσιο μιας προσωπικής πολιτικής, προώθησε συχνά τα συμφέροντά του σε συνάρτηση με εκείνα άλλων κρατών. Σε κάθε περίπτωση, όλες οι ενέργειές του αποσκοπούσαν στην αύξηση της δύναμης της πόλης του και της μεγαλοπρέπειας του οι-



Προτομή του φαραώ Αμασι, γνωστού ως «φιλέλληνα».

κου του, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Βασικοί μοχλοί άσκησης της εξωτερικής του πολιτικής ήταν αναμφίβολα η οικονομική ευμάρεια και η ύπαρξη ενός ισχυρού ναυτικού. Συγκεντρώνοντας στα χέρια του όλη την κυβερνητική εξουσία, αφενός κατόρθωσε να ενεργοποιήσει σημαντικές δυνάμεις της Σάμου και αφετέρου να εξυφάνει ένα περιπλοκό πλέγμα διακρατικών ισορροπιών, που σε συνδυασμό με άφθονο χρήμα και μισθοφόρους, του επέτρεψε να κρατηθεί στην εξουσία και να κυριαρχήσει στην πολιτική ζωή.

Ο Πολυκράτης αποτελεί έναν από τους λίγους αρχαίους τύραννους που άσκησαν τόσο τολμηρή εξωτερική πολιτική, επιδιώκοντας κυρίως τη δημιουργία ισορροπιών απέναντι στην Ελλάδα, στην Περσία και στην Αίγυπτο, με απώτερο στόχο την επίτευξη εδαφικής κυριαρχίας στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Αντίθετα, οι άλλοι τύραννοι διατήρησαν κυρίως αμυντική στάση και σπάνια κατέφυγαν στην επιστράτευση των πολιτών ή σε μακρινές εκστρατείες. Το κύριο μέλημά τους ήταν να σταθεροποιήσουν τη θέση τους και γι' αυτό απέφυγαν τους κινδύνους των πολέμων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ωστόσο, ότι σε ένα συγκεχυμένο πολιτικά κλίμα, όπως αυτό της τυραννίδας, στο οποίο όλοι είναι ύποπτοι, ο τύραννος δεν μπορεί να είναι ποτέ σίγουρος για τη στάση των πολιτών σε κάποια δεδομένη στρατιωτική ενέργεια και για τον λόγο αυτόν μεταχειρίζεται με ιδιαίτερη φειδώ τον πόλεμο. Ο Θουκυδίδης μάλιστα παραδίδει τα εξής: «Οι τύραννοι, όσοι υπήρχαν στις ελληνικές πόλεις, επειδή λάμβαναν πρόνοια μόνο για τα δικά τους συμφέροντα, δηλαδή την ασφάλεια της ζωής τους και την αύξηση της περιουσίας τους, κυβερνούσαν τις πόλεις αποφεύγοντας όσο μπορούσαν περισσότερο τους κινδύνους, και γι' αυτό δεν έπραξαν κανένα αξιόλογο πολεμικό έργο, εκτός από τους πολέμους τους οποίους διεξήγαγαν μερικοί από αυτούς εναντίον των γειτόνων τους» (Α, 17).

Δεν είναι άδραστο τυχαίο ότι οι περισσότεροι τύραννοι επιδίωξαν να εδραιώσουν τη θέση τους στο εξωτερικό ακολουθώντας περισσότερο ειρηνικές επιλογές, όπως π.χ. συμμαχίες μέσω επιγαμιών, συμμετοχή σε αθλητικούς αγώνες και δωρεές στα μεγάλα πανελληνία ιερά. Ο πόλεμος αποτελούσε επιλογή μόνο όταν κρινόταν αναπόφευκτη. Θα λέγαμε πως ο τολμηρός Πολυκράτης εφάρμοσε μια εξωτερική πολιτική η οποία στηριζόταν όχι τόσο στον πόλεμο όσο στην απειλή του πολέμου. Για να είναι πειστική όμως μια τέτοια πολιτική, ήταν απαραίτητο να στηρίζεται στην ύπαρξη ενός ισχυρού μισθοφορικού στρατού, και ενός ισχυρού ναυτικού για τον χώρο του Αιγαίου, που μπορούσε να δρα ληστροικά-πειρατικά. Η παραπάνω ικανότητά του τυράννου, δηλαδή να αποδεικνύει το ετοιμοπόλεμο τόσο του ίδιου όσο και των δυνάμεων που ελέγχει («επιμελείται της πολεμικής και εμπνέει στην ιδέα ότι πράγματι την κατέχει»), τον καθιστά επίφοβο στο εξωτερικό και συμβάλλει στην εδραίωση της εξουσίας του στο εσωτερικό, δεδομένου ότι μπορεί να δικαιολογεί προς τους πολίτες ότι «τις εισφορές και τις δημόσιες προσόδους που εισπράττει τις συγκεντρώνει είτε για χάρη των δημοσίων υπηρεσιών είτε για χάρη των πολεμικών αναγκών, εάν ποτέ παραστεί μια τέτοια ανάγκη» (Αριστοτέλης, «Πολιτικά» 1314b, 12-13).

Επίσης, ο Πολυκράτης επισημοποίησε την πειρατεία στο Αιγαίο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ναυτική ισχύς της Σάμου έδινε τη δυνατότητα στους Σαμίους να γλιτώνουν από πιθανά αντίποινα από τέτοιες ενέργειες. Συγχρόνως, τα εκτεταμένα δημόσια οικοδομικά έργα στη Σάμο κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. δείχνουν ότι διέθετε σημαντικό εργατικό δυναμικό. Τα ευρήματα πάντως της Σάμου και τα πλούσια αναθήματα Σαμίων αριστοκρατών στα ιερά του νησιού προϋποθέτουν έναν υψηλό βαθμό συνεργασίας της αριστοκρατίας και του τυράννου και όχι μια αριστοκρατία



Το Ηραίο της Σάμου ήταν ένα από τα μεγαλύτερα ιερά της Ιωνίας.

που διαβίει υπό τον συνεχή τρόπο του τυράννου. Ετσι, πρέπει να υποτεθεί ότι υπήρχε τόσο αντιπολίτευση όσο και συμπολίτευση, δηλαδή υποστήριξη εκ μέρους της αριστοκρατίας των γεωμόρων προς τον πρόσωπο του Πολυκράτη, και όχι ότι διακινετο συλλήβδην αρνητικά εναντίον του.

Η ιστορία του Σάμιου εμπόρου Κωλαίου, που ταξίδευε μέχρι την Τερτησόο της Ιθρηρίας κερδίζοντας περισσότερα από όσα είχαν κερδίσει Έλληνες μέχρι τότε, πωλώντας πρωτόγνωρα για τους Τυρτησούς προϊόντα, υποδηλώνει ότι οι Έλληνες απέδιδαν αυτό το είδος του καιροσκοπισμού και το εμπόλεμο εμπόριο στους Σαμίους, και δεν είναι δύσκολο να συμπεράνει κανείς πως αυτού του είδους τις συναλλαγές μπορεί να τις θεωρούσαν ισοδύναμες με την πειρατεία. Δεν πρέπει, ωστόσο, να συναγάγουμε βεβαιωμένα ότι η Σάμος ήταν ένα καθυστερημένο πειρατικό νησί: επρόκειτο για ένα αναπτυσσόμενο εμπορικό κράτος, όπου το εμπόριο δεν μπορεί να ήταν απλώς ανασφαλές. Ετσι, οι πειρατικές ενέργειες του Πολυκράτη πρέπει να συνδεθούν με πολέμους που διεξήγαγε κατά το μεγαλύτερο μέρος της διακυβερνήσής του. Οι επιτυχημένες εκστρατείες του τυράννου στο Αιγαίο εξαρτάντο από τα πλοία του, και έτσι είναι φυσικό για τους εχθρούς του να τον αποκαλούν πειρατή. ☐

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- (1) Andrewes A.: Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992.
- (2) Boardman J.: ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡΠΟΝΤΙΑ ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥΣ, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996.
- (3) J. B. Bury & R. Meiggs: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, τ. 4, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1978.
- (4) Κλωντ Μοσές: ΟΙ ΤΥΡΑΝΝΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ, εκδ. Αστυ, Αθήνα, 1989.
- (5) Κονδύλης Π.: ΘΕΩΡΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
- (6) B. Lézine-Βελισσαροπούλου: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΔΑΣ, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2002.
- (7) Μπένγκτσον Χ.: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1991.
- (8) Osborne R.: Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1200-479 π.Χ.), εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2000.
- (9) Κ. Κολιόπουλος: Η ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ (750-192 π.Χ.), εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2001.